

ТЕМА 6. СВІДОМІСТЬ

ПЛАН

1. Проблема свідомості у філософії
2. Генеза свідомості
3. Характеристика свідомості
4. Структура свідомості

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Свідомість, вторинність свідомості, відображення, психічне відображення, подразливість, чутливість, відчуття, сприйняття, уявлення, матеріальне й ідеальне, інформація, інформаційне відображення, образ, мова, мовлення, слово, речення, самосвідомість, рефлексія, активність свідомості

Питання 1. Представники ідеалістичних напрямків у філософії вважають свідомість активним началом матерії. Внаслідок цього свідомість наділялась надматеріальним, надприродним характером. Фактично свідомість відривалася від людини і природи, їй приписували самостійне незалежне субстанціональне існування.

Відповідно до дуалістичного підходу між духовною та матеріальною субстанцією немає зв'язку, але Бог за допомогою безпосереднього втручання діє на нас у такий спосіб, що з приводу тілесного явища – подратування – виникає психічне явище – відчуття; та навпаки, з приводу психічного явища – акту волі – виникає тілесний рух. Тим самим, подратування, з одного боку, – наші хотіння, а з іншого – служать лише приводами (*occasiones*) тих або інших процесів; їх же причиною є Бог (Р. Декарт, А.Гейнлінкс).

Близькою до ідеалістичного трактування свідомості є концепція французького філософа, ученого і богослова П'єра Тейяра де Шардена. Він вважав, що в земній матерії була прихована деяка маса елементарної свідомості, психічної енергії. Отже, свідомість – первинна, як і матерія. Тому не слід дивуватися, що вона пробилася у світ з темряви підсвідомості. Ніхто, у тому числі і наші предки, не побачив появи розуму на землі, «людина ввійшла у світ нечутно». Свідомість виникла «між двома індивідами»: на «сингулярному рівні» відбулася деяка «мутація від нуля до всього».

Професор Оксфордського університету *Р. Суінберн* використав такий *мисленневий експеримент*, щоб проілюструвати неможливість звести нашу індивідуальну свідомість до нервової системи та її діяльності: уявіть собі, що мозок певної людини розділили на дві рівні частини і пересадили до різних тіл (або двох роботів). Що трапиться зі свідомістю, захованої у цьому мозку? Три можливих варіанти: 1) вона помре; 2) оселиться у правій півкулі; 3) оселиться у лівій півкулі. При цьому зовнішній спостерігач не може про це дізнатися на 100%. Єдині хто дізнається, що відбулося насправді буде Бог та

особистість – носій певної індивідуальної свідомості. Відтак свідомість має особливу ідеальну неподільну субстанцію, що не може бути зведена до деякого «подільного» набору окремих функцій мозку.

Відзначимо, що сучасні ідеалісти визнають досягнення сучасної науки. Вони не заперечують, що матеріальна діяльність мозку у певний спосіб пов'язана із нашою свідомістю. В той же час, він відмовляються вважати цей зв'язок причинно-наслідковим (тобто не визнають, що мозок породжує свідомість і що свідомість похідна від мозку).

Матеріалізм XVII – XVIII ст., відкинувши ідеалістичні і дуалістичні уявлення про свідомість, розглядає його як пізнавальний образ, як відбиток світу в мозку людини, як функцію особливим чином організованої матерії. Приклад такого розуміння дає фізікалізм (Л. Бюхнер, К. Фогхт, Я. Молешот). Представники цього напрямку ідеальне ототожнювали з матеріальним, думку – із церебрально-фізіологічними структурами мозку.

Водночас спроби зведення психічних процесів до фізіологічних наштовхуються на так звану *«важку проблему свідомості»*. Її смисл полягає у тому, що навіть якщо колись нам удається знайти фізіологічні кореляти (відповідності) для всіх наших психічних процесів, то це не допоможе відповісти на питання, звідки береться власне свідомість, тобто особливе суб'єктивне переживання та осмислення нашого досвіду. Іншими словами, *«важку проблему свідомості»* можна сформулювати як питання про те, чому ми маємо свідомість, а не реагуємо на зовнішні стимули чисто механічно. Для пояснення цієї думки використовують формулу *«Як це?»*. Наприклад, ми знаємо, як це – відчувати смак шоколаду. Знання того, *«Як це»* - незвичайне суб'єктивне явище, що вкрай важко піддається науковому аналізу. Ф. Джексон показує це за допомогою *мисленневого експерименту «Кімната Мері»* («What Mary didn't know» (1986).

Інший варіант матеріалістичного розуміння свідомості пропонується у марксизмі, де свідомість, по-перше, розглядалася як функція головного мозку, по-друге, як необхідна сторона практичної діяльності людини. Тобто відстоювалася позиція, що свідомість виникає, функціонує і розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її почуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики.

Філософи 20 ст. здійснювалися спроби розкрити особливу інтенціональну природу свідомості (феноменологія), виявити детермінацію свідомості через мовні (герменевтика, аналітична філософія) або інші структури (психоаналіз, структуралізм та ін.).

На сучасному етапі Д. Денет прагне встановити золоту середину між фізікалізмом і дуалізмом, пропонуючи говорити про свідомість у термінах функцій. Тому таку позицію називають функціоналізмом. *Свідомість у рамках цієї концепції - це функція (роль) нервової системи, яка у дійсності може бути реалізована за допомогою різних засобів*. Наприклад, стільці можуть бути зроблені з різних матеріалів (дерева, пластика та ін.), але незалежно від того, з чого вони зроблені, їх об'єднує виконувана ними функція служити для сидіння. Так же і свідомість у всій багатоманітності

своїх проявів може бути реалізована на різних субстратах, чи то мозок чи мікросхеми у комп'ютері. Функціоналізм сьогодні має багато прибічників, які розвивають різні його версії («функціоналізм машинного стану», «психофункціоналізм», «аналітичний функціоналізм» та ін.).

Питання 2. Одне з матеріалістичних пояснень виникнення свідомості дає концепція відображення.

Відображення визначається як здатність матеріальних явищ, предметів, систем відтворювати у своїх властивостях особливості інших явищ, предметів, систем у процесі взаємодії з останніми.

Зміст відображення виражається в тому, які зміни відбулися у відображуваному предметі, і які сторони у відображуваних предметів, явищ, і систем вони відтворюють. Форми ж відображення залежать від специфіки і рівня структурної організації взаємодіючих предметів, явищ, систем.

При найпростіших формах відображення у неживій природі «слід», тобто наслідок впливу одного об'єкта на інший не стає для останнього якимось орієнтиром його власної діяльності. Приміром, вплив сонячних променів на камінь викликає нагрівання каменю, але не стимулює активності каменю. Але існує й **інформаційне відображення**, пов'язане із використанням результатів зовнішніх впливів. Інформацію тут слід розуміти досить широко: як властивість явищ бути спонукачем певних дій, сприяти активній орієнтації в навколишньому світі. Цей тип відображення в еволюції матеріального світу з'являється на стадії живої природи.

Генетично вихідною формою відображення, властивою всім живим організмам, є **подразливість** – здатність організму до найпростіших специфічних реакцій у відповідь на діяльність певних подразників (світло, зміна температури та ін.). Такий етап у розвитку форм відображення в живій природі – поява **чутливості** (здатності до відчуття). Якщо подразливість властива і рослинам, то відчуття – форма відображення, специфічна для тваринного світу. Воно з'являється вже на рівні найпростіших тварин і припускає здатність відбивати окремі властивості речей у вигляді відчуттів. Більш високого рівня відображення досягає в хребцевих, у яких виникає здатність аналізувати складні комплекси подразників і відбивати їх у виді **сприйняття** – цілісної уяви ситуації.

Відчуття і сприйняття є образами речей. Це означає появу елементарних форм психіки як функції нервової системи і своєрідної форми відображення дійсності. Високий рівень розвитку психіки тварин свідчить про те, що свідомість має свої біологічні передумови і що між людиною і її тваринними предками існує відомий спадкоємний зв'язок. Але тут ніяк не можна говорити про тотожність їхньої психіки. Тварини не володіють **поняттєвим мисленням**.

Вивчаючи питання про виникнення людини і її свідомості, необхідно виділити три основні причини, що обумовили цей процес: праця; спілкування в колективі, заснованому на трудовій діяльності; мова.

Праця неминуче потребує розумового апарату, за допомогою якого можна в ідеальній формі уявити бажаний результат, тобто поставити мету і

знайти засоби її досягнення. Розум людини розвивається відповідно тому, наскільки вона навчилася змінювати навколишнє середовище. За допомогою засобів праці, що водночас виступали і засобами пізнання, вона осягала властивості об'єктивного світу. Виготовляючи знаряддя праці, у яких закріплювалися виявлені властивості предметів, людина вчилася подумки їх виділяти, узагальнювати, абстрагувати. Логіка почуттєво-предметної діяльності фіксувалася в голові та перетворювалася на логіку мислення.

Праця, оскільки вона з самого початку носить суспільний характер, породжує потребу передавати іншим людям поставлену мету і можливі засоби для її досягнення, обумовлює необхідність спілкування та мови. **Спілкування** – це одна з умов соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки одержує раціональну інформацію, формує засоби діяльності, але і засвоює людські емоції, почуття, форми поведінки.

У процесі цієї діяльності людина створює засоби, які дозволяють «відчужувати» психічні образи, зберігати і передавати їх зміст у мовно-знаковій формі, доступній для сприйняття іншим людям.

Мова – це система символів, що є засобом об'єктивації змісту свідомості і певної культурної традиції. Відтак мова – передумова і водночас результат розвитку свідомості та культури. Оформлюючи внутрішній зміст свідомості (думки, уявлення, поняття та ін.), мова забезпечує налаштування свідомості людини на відповідне відображення дійсності.

Дослідники мови та культури північно-американських індіанців у 30 роки ХХ ст. Е. Сепир та Б. Уорф сформулювали гіпотезу лінгвістичної відносності (або гіпотеза Сепира-Уорфа). Відповідно до неї структура мови цілком визначає наше мислення та сприйняття світу, у тому числі, задає такі фундаментальні категорії як час і простір.

Питання 3. Свідомість – вища форма психічного відображення, особлива властивість високоорганізованих матеріальних утворень, властивість людини як соціальної істоти.

Свідомість не існує поза діяльністю головного мозку. Вона є функція мозку, але явища свідомості водночас ідеальні, тобто їм не можуть бути приписані фізичні характеристики. Думка не має маси, енергії, вона не має просторових властивостей у тому ж сенсі, у якому їх має будь-який фізичний об'єкт.

Явища свідомості – образи, думки, ідеї – являють собою інформацію про об'єкти матеріального світу, яка необхідно втілена в мозковій нейродинаміці. Наприклад, коли людина переживає образ Місяця, то в тому ж інтервалі часу в її головному мозку існує певна нейродинамічна система, відповідальна за переживаний нею образ Місяця, що є матеріальним носієм інформації про цей об'єкт.

Зв'язок між явищами свідомості (об'єктивним образом) і мозковим процесом є зв'язок між інформацією і її носієм. Це особливий тип зв'язку. Він може бути названий кодовим зв'язком, оскільки інформація завжди втілена у своєму матеріальному носії, а матеріальний носій цієї інформації завжди є її

певним кодом. Мозковий нейродинамічний носій Місяця самий по собі не є образом Місяця. Це – складна мозкова динамічна система, що являє собою зв'язок безлічі збуджених нервових клітин. Вона виступає в якості коду, що існує об'єктивно, але переживається особистістю саме у формі суб'єктивного образу, у формі певної інформації про зовнішній об'єкт.

Людина влаштована так, що в її свідомих переживаннях їй дана інформація немовби в «чистому» вигляді, оскільки її мозкові носії нею безпосередньо не відображаються, ніяк не відчуються. Ця здатність мати інформацію немовби в «чистому» вигляді і можливість оперувати нею є те, що називається ідеальним.

Отже, **свідомість** – це специфічно людська форма відображення і духовного освоєння дійсності, властивість високоорганізованої матерії - людського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, в утриманні, зберіганні і переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, в активному управлінні цією діяльністю. Свідомість є суспільно-історичним продуктом. Вона виникає разом із людським суспільством у процесі становлення і розвитку трудової діяльності і мови, формуючись тільки в умовах соціального середовища, постійного спілкування індивідів між собою.

Питання 4. У структурі свідомості можна виділити **пізнавальну (когнітивну), емоційно-чуттєву та мотиваційно-вольову складові**. Логічна структура когнітивної діяльності людини складається з почуттєво-сенситивного, абстрактно-уявного й інтуїтивного рівнів. На цих рівнях виникають почуттєві і понятійні образи, які складають змістовну основу мислення. А саме мислення є процесом оперування почуттєвим змістом і логічними формами, із метою синтезу почуттєвого і раціонального накопичення нової пізнавальної інформації. До пізнавальних здатностей людини належать також увага і пам'ять. Проте в когнітивній сфері свідомості головна роль належить понятійному мисленню.

Емоційно-чуттєва сфера свідомості – складне явище. Емоції – це відбиток об'єкта у формі психічного переживання, душевного хвилювання, безпосереднього переживання життєвого смислу явищ і ситуацій і оцінювального ставлення до того, з чим людина має справу. Емоційну сферу складають почуття (радість, горе, любов, ненависть та ін.), афекти (злість, страх, розпач), пристрасті та самопочуття.

Мотиваційно-вольова сфера представлена мотивами, інтересами, потребами суб'єкта в єдності зі здатностями в досягненні мети.

Поряд із свідомістю у «внутрішньому світі» людини існує **рівень несвідомого**, що включає сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани розладу свідомості, а також інстинкти. До структури несвідомого відносять також автоматизми й інтуїцію, що можуть зароджуватися на рівні свідомості, а згодом занурюватися у сферу несвідомого.

Структура психічної діяльності індивіда не вичерпується свідомим і несвідомим. У суб'єктивній реальності людини є і така структура як

самосвідомість – динамічне утворення, що історично розвивається, і виступає на різних рівнях і в різних формах.

Першою формою самосвідомості (самопочуттям) є елементарна свідомість свого тіла та його інтегрованості до світу навколишніх речей і людей. Другий, більш високий рівень самосвідомості пов'язаний з усвідомленням себе в якості належного до того або іншого людського співтовариства, тієї або іншої культури і соціальної групи. Третій, найвищий рівень розвитку цього процесу – виникнення свідомості «Я» як цілком особливого утворення, схожого на «Я» інших людей і водночас з тим чимось унікального та неповторного, здатного здійснювати вільні вчинки і нести за них відповідальність, що з необхідністю припускає можливість контролю над своїми діями та їх оцінку.

Для того, щоб усвідомити самого себе, потрібно бачити себе немовби з боку. Але збоку мене може бачити тільки інша людина, а не я. Щоб бачити самого себе, людині необхідно мати дзеркало. Побачивши свій образ в дзеркалі і запам'ятавши його, людина одержує можливість уже без дзеркала, у своїй свідомості бачити себе немовби «збоку», як «іншого», тобто у своїй свідомості виходити за її межі. Але для того, щоб людина побачила себе в дзеркалі, вона повинна усвідомити, що в дзеркалі відбита саме вона, а не якась інша істота.

Самосвідомість існує не тільки в різних формах і на різних рівнях, але й у різному ступені проявлення. Коли людина сприймає якусь групу предметів, то з цим необхідно пов'язане усвідомлення «схеми тіла», місця, що займає тіло в системі інших предметів і їх просторових і часових характеристик, усвідомлення відмінності людської свідомості від сприйманих нею предметів. Проте всі ці факти свідомості знаходяться в даному випадку не в її «фокусі», а як би на її «периферії».

Явні форми самосвідомості, коли ті або інші феномени свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта, носять назву **рефлексії**. Важливо підкреслити, що рефлексія – це завжди не просто усвідомлення того, що є в людині, але одночасно і переробка самої людини, спроба виходу за межі того рівня особистості, що був досягнутий.

Образ самого себе, який творить людина в різних формах самосвідомості, далеко не завжди адекватний своєму предмету. Між ними може існувати розрив, можливість якого велика саме на стадії розгорнутої явної самосвідомості у вигляді рефлексії. Справа в тому, що людина в цілому не відкривається собі в акті індивідуальної рефлексії, а виявляється найбільш всебічно у своїх відносинах з іншими людьми, у своїх діях і соціально значимих вчинках.

Таким чином, самосвідомість не тільки виникає в процесі спільної діяльності і спілкування з іншими людьми і генетично пов'язана із ставленням до себе «з погляду іншого», але вона постійно перевіряється, корегується, виправляється і розвивається в ході включення людини в систему людських відносин.